

"İmparatorluktan Ulus Devlete Ziya Gökalp"

"Ziya Gökalp and the Transformation from an Empire to a Nation State"

Mustafa ORÇAN*
Söyleşen: Halil PEÇE**

H(alil PEÇE): Ziya Gökalp'i döneminin birçok düşünüründen etkili kılan unsurlar hakkında neler diyebilirsiniz?

M(ustafa ORÇAN): Gökalp, ülkemizin İmparatorluktan ulus devlete geçiş dönemini temsil eden ilginç ve etkileyici fikir adamlarından biridir. Osmanlının çöküşüne ya da sonrasına çözüm bulmak için buhran sürecinde arayışlara girmiş ve bu arayış neticesinde milli olanla milletlerarası olan arasında değerlendirmelerde bulunmuş bazen gelgitler yaşamış bir şahsiyettir. Türkiye toplumunun toplumsal değişimden bahsederken olumlu ya da olumsuz Gökalpsiz bir değerlendirme yapmak imkânsızdır. Muasırlaşma, batılılaşma, modernleşme, yabancılaşma, millilik, yerlilik gibi tartışmalarda kök tanımlama ve yorumları kendisinde görebiliriz. Üreten, gündeme gelmemiş konuların peşinde koşan, metodoloji ve strateji geliştiren bir şahsiyettir. Sosyal bilimlerdeki ve yeni kurulan devletteki rolü nedeniyle kurucu bir akıldır. İdealist biridir ve ideal edindiği hedeflerine ulaşmak için rasyonel patikalar döşeme kabiliyetine de haiz şahsiyettir.

Dönemin aydınlarıyla benzer yönleri sahip olsa da, yaptığı ilk çalışmalarından dolayı diğer aydınlardan ayrışır. Ziya Gökalp sadece Türkiye'de sosyolojinin kurucusu değil, aynı zamanda kendi deyimiyle halkiyatın yani halk biliminin de kurucusudur. Doğudan, Batıdan ve

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, mustafa.orcan@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9581-7707

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, halilopo53@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3861-0651

Türkistan'dan beslenip, Türk kültüründe ve Batı medeniyetinde karar kılmış biridir. Batının antropoloji, halk bilimi gibi alanlardaki çalışmaları örnek alarak Türklerin kök kültürüne yönelip kendisini Türk halk biliminde bulmuş, batının sosyolojisini keşfederek ise devletin ve toplumun geleceğine yön vermek istemiştir. Halkbilimi kültürü, sosyoloji ise bir anlamda medeniyeti temsil etmektedir. Bu yüzden bir taraftan destanlarla, halk hikâyeleri ve manilerle ilgili çalışmalar yaparken, diğer taraftan kuramsal felsefi tartışmalarla ilgilenmiştir. Homojen, yeni bir devlet ve toplum kimliğini oluşturmak için gelenekten geleceğe yön çizmek için bir tarz geliştirmiş ve hayatını bu yola adanmıştır. Etkili ve özgün olduğu yönler bunlardır diyebiliriz.

H: Ziya Gökalp'i Türk modernleşmesinin neresinde tasavvur etmeliyiz?

M: Türkiye tarihinin zor ve kriz döneminde ilk zamanlarda sistemi yenilemeye sonraki dönemlerde ise yeni sistem kurmaya kendini adanmış böyle bir tasavvura sahip ilk sosyologdur. Sorun ne kadar büyükse çözümlerde bazen o kadar radikal olabiliyor. Bu yüzden imparatorluk rejimi ve ideolojisi yerine, ulus devlet rejimini benimsemiştir. Sadece Türk tarihinde yeni bir devlet yapısı hedeflememiş aynı zamanda milli, bölgesel ve uluslararası çapta yeni bir hedef de göstermiştir. Medeniyet hattının değiştirilmesi için Türk aydınları içinde metinleriyle katkı veren aydınların başında yer almaktadır. Medeniyet eksenimiz Doğu-İslam medeniyeti havzasından Batı medeniyetine rücu etmesini savunan önemli savunucular arasında yer almaktadır. İleri sürdüğü kavram ve kuramla kültür ve medeniyet ayrımını yaparak milli kültürü koruyarak çağdaş Batı uygarlık seviyesine ulaşılacağı gibi zor bir hedef koymuştur. Batıyla ilişkilerimizin bu kadar cesaretle dile getirmesi nedeniyle ileri sürdüğü fikirlerinden dolayı gelecek eleştirileri kısmen engellemek için ya da geniş kesimlere ulaşabilmek adına kimlik üçlemesi yapmıştır.

Maalesef ülkede baştan beri yapılan uygulamalara bakıldığında ise ironik bir şekilde batılılaşmanın sadece medeniyet alanında değil büyük ölçüde kültür alanında inşa edildiği görülmektedir. *Üretim eksenli değil daha çok kültürel, eğitim ve tüketim eksenli Batı ve Batı toplumu model alındığı için Türkiye'de modernleşmeden ziyade batılılaşma süreci yaşanmıştır.* Bu yüzden Türkiye'de hiçbir zaman sanayi devriminden söz

edemeyiz, ama dil ve kültür devriminden, rejim devriminden ve eğitim alanındaki devrimden söz edebiliriz. Gökalp'in bilim ve teknolojiye sahip ileri bir medeniyet olmasından dolayı ulaşmak istediği Batı medeniyetinin en önemli kısmı olan Batı sanayisi ve üretim tarzı yeni dönemde ihmal edilmiş, kültür ve yaşam tarzıyla çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmak istenmiştir. Üretim adına bazı kurulan fabrikalar olsa da bunlar devrimsel boyutta ne üretimi ne de kır ve kent nüfusunu değiştirmeye, toplumdaki refahı artırmaya pek yetmemiştir. Öz olarak modernleşme hedefine ulaşılmamış, Batının üretim tarzı, sanayisi ve ekonomik faaliyeti yerine Batının tüketimi, kültür ve gündelik yaşam tarzı örnek alınmış ve batılılaşma yaşanmıştır.

H: Osmanlı'nın son döneminde aydınların görüşlerinde dönem dönem dramatik değişimler olduğu görülmektedir. Ziya Gökalp için bu durumun bir benzerinden bahsedilebilir mi?

M: Gökalp Türk milliyetçiliğinin, ulus devlet savunucularından biri olsa da Diyarbakır'dayken ilk zamanlarda "Çeşitli unsurlardan mürekkep ve Müslümanlıktan kuvvetini alan Osmanlı milleti, tıpkı bir Amerikan milleti gibi gerçek olabilir" diyerek çok kültürlü, çok dinli, çok etnikli bir toplumun gerçekleşeceğini savunan bir kişiydi. Fakat Diyarbakır'dan ayrıldıktan sonra İstanbul ve Selanik'te edindiği çevreden ve fikirlerden etkilenerek, ayrıca Osmanlı devletinin milliyetçi ayaklanmalar karşısındaki zor şartlardan dolayı Osmanlının çok milletli ve kültürlü devlet inşasından vazgeçip ulus devlet inşasını tercih etmiş ve ona göre metinler kaleme akmış ve bu yönde öncülük eden bir ideolog ve strateji insanıdır.

Diyarbakır'da yaşadığı dönemlerde İslam düşünürlerinden, alimlerden ve klasiklerinden etkilenmiştir. İbn Sînâ, Farâbî, İbn Rüşd gibi filozoflardan Gazzâlî ve Muhyiddin İbnü'l-Ârâbî gibi mutasavvıf öncülerinden etkilenmiştir. Ayrıca Dede Korkut Hikayeleri, Orhun Yazıtlarının yanı sıra Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacip'ten de etkilenmiş ve çalışmalarında değerlendirmiş biridir.

Gökalp kitabında "Felsefi Vasiyetler" adıyla çocuk ve gençken kendisinin yetişmesinde etkili olduğunu düşündüğü üç kişiden bahsetmektedir. Namık Kemal'in ölümü üzerine üzülen babası Tevfik Efendi'nin oğlu Ziya'ya vasiyeti Namık Kemal gibi ideal bir aydın ol-

masıdır. İdadide okurken ki Doktor Yorgi hocasından, daha sonraki yıllarda mahkumken hapishanede karşılaştığı ve pirim dediği şahıstan etkilenmiştir. Bunların ortak özelliği ise dönemin iktidarına karşı ve yeni sistem arayışı içerisinde olmalarıdır.

Gökalp devletin yeniden inşa edilmesi için akademik aklını ve çalışmalarını yapmış ve kullanmış bir aydındır. İstanbul ve Selanik süreçlerinde İttihat ve Terakki Teşkilatına sadece aydı olarak değil örgütlenmesine de ciddi katkılar sağlamıştır. Bu bakımdan hem kuramsal hem de eylemsel yönü güçlü bir şahıstır. Ülkenin batı coğrafyasına gittikçe ve yaşadıkça E. Durkheim, G. Tarde, A. Comte gibi Batılı düşünürlerden ve fikirlerden daha fazla etkilenmiştir. İbn Haldun'un deyişiyle "mağlup olan düşmanı dahi olsa galip olanı taklit eder" anlayışından hareketle Gökalp, Osmanlı ve Cumhuriyet gibi her iki devletin savaştığı ülkelerin medeniyetine özenmiş ve toplumun ve devletin önüne ideal örnek olarak sunmuştur. Gökalp'in tam da fikirlerinin ne yönde şekilleneceğinin ve oturacağının merak edildiği zamanda çok genç yaşta ölmesi birçok soruların cevabını da müphem bırakmıştır. Onun ölümü sırasında ve sonrasında toplumun kültürüne karşı Şerif Mardin'in aşırı batılılaşma dediği bir süreç yaşanmıştır. Bir süre daha hayatı devam etseydi Gökalp devletin topluma yabancılaşmasını nasıl karşılardı? Bu soruya net cevap vermek oldukça güçtür. Bu güçlüğün nedeni birazda kendi çizgisinden kaynaklanmaktadır. Gökalp'in önerdiği çok kimlikli üçlü modelinin nerde duracağı, kendisinden sonra gerçekleşen devrimlere karşı nasıl davranacağı konusu bana göre ciddi olarak bir muammadır denilebilir.

H: Ziya Gökalp'in dini görüşleri hakkında bilgi verebilir misiniz?

M: Daha genç dönemlerinde yazmış olduğu şiirlere bakıldığında dini ve dini ritüelleri de şiirlerine yansıttığını görebiliyoruz. Fakat daha sonraki çalışmalarında Gökalp, Fransız pozitivistlerinden de etkilenecek dini terbiye edici ve birleştirici işlevsel bir toplumsal kurum olarak görme eğilimindedir. Bu nedenle din siyasetten çok ferdi özellikle de ferdin ruhunu ve vicdanını temsil eder. Kişiye şahsiyet kazandırır ve toplumsal bütünleşmeyi sağlar. Milli kültürün oluşması ve sürdürülebilirliği için vazgeçilmezdir. Milli bilinç ve vicdanın beslenme kaynağıdır. Ancak dine, Cumhuriyet Türkiye'si için daha çok ahlâk, terbiye ve vicdan sahasında yer açılmasını savunmuştur diyebiliriz.

H: Ziya Gökalp'in dini görüşleri bağlamında güçlü bir ideolog olarak din-devlet ilişkilerine yaklaşımı nasıldır?

M: Bildiğim kadarıyla hukukla dinin birbirinden ayrışması gerektiğini yani seküler, laik bir devleti savunur. Yani Batılı devletler gibi. Türkleşmek, İslamlaşma ve Muasırlaşma şeklindeki üçlü paradigma-sında görüleceği gibi, toplumsal bilinci, harsı besleyen önemli kaynak-lardan biri olduğu için dini dışlamaz. Ama anladığımız kadarıyla ona göre Osmanlı rejiminde olduğu gibi devletle din iç içe değil, daha ay-rıksı ve mesafeli olmalıdır. Milliyetçiliği, turanda birlik ülküsü daha ön plandadır.

H: Ziya Gökalp'i dönemin diğer Türkçülerinden (Akçura vs.) ayırt eden hususlar hakkında neler söyleyebilirsiniz?

M: Fransa'da meydana gelen milliyetçi ve ulus devlet hareke-ti ve akımıyla birlikte imparatorlukların çöküşü hızlandığı sırada, Osmanlı aydınları çöküşü durdurmak ya da çöküş sonrasına hazır-lanmak için çözüm üretmişlerdir. O süreçte ön plana çıkan Garpcılık, Turancılık ve İslamcılık ideoloji ve hareketleri güçlü bir şekilde ortaya çıktı. Namık Kemal, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Halim Paşa, Yahya Kemal, Mehmet Akif Ersoy gibi önemli münevverler vardı. Akçura Türkiye tarihinde milliyetçilik akımının öncülerinden biridir. Kazan Kırım kökenli olup Çarlık Rusya dönemi zulmünü yaşamış, Fransa'da eğitim almış olduğundan Osmanlıdaki gelişmeleri bu yaşanmışlıktan hareketle değerlendirerek Osmanlıcı olmaktan ziyade Türkçülük akı-mının öncülerinden oldu ve Türk Yurdu Derneği ve Dergisini (1911) kurdu. Halim Paşa'da, Osmanlının bakanlar kurulunda yer almış hem iç hem de dışta Osmanlı ve onun dayandığı temel paradigmlar üze-rinde durmuş, Osmanlı'nın İslam ülkelerine ve topraklarına karşı so-rumluluğunu metinlerde dile getirmiş biridir. Yahya Kemal de ülke-nin geleceğini, geçmişini ihmal etmeden kurmanın peşindedir. Ersoy ise, Türklerin öncülük edeceği, ancak İslam ve Müslüman ülküsü ile Osmanlı ve de sonraki kurulan Cumhuriyetin varlığının devam et-mesi gerektiğini ileri sürmüş ve bunun için mücadele etmiştir. Sistem arayışı neticesinde Z. Gökalp bu üç ana akım üçlemesini Osmanlı ve Türkiye'nin gündemine güçlü bir şekilde getirmiş bir sosyologdur.

Her üç kesime de hitap eden onları dışlamamaya çalışan bir siyaset gütmeye çalışmıştır. Fakat bu üçleme ile ilgili bazı endişeler vardır: En önemlisi İslamlaşma gerçekten imparatorluk bakiyesi devlet için gerekli olduğundan dolayı mı yoksa ulus devlete geçerken toplumun tepkisini çekmemek için bir araç olarak mı kullanıldığı hususudur? Bu endişenin sağlaması yeni devlet kurulduktan sonra devletin din üzerinde kurduğu otoriter yapısından, yasaklardan ve verilen cezalardan anlaşılabilir. Fakat yeni kurulan devletin hemen başlarında 1924 yılında 48 yaşındayken Gökalp'in hayatını kaybetmesi sonucu, bu sonuçları tamamen ona dayandırmak sağlıklı bir sağlama olur mu bilemiyorum. Öz olarak Cumhuriyetin ilk dönemlerinden ileri sürece bakıldığında Gökalp'in üçlemesinden geriye kalan muasırlaşmak/batılılaşmak, bazı dönemlerde garip uygulamaları ile Türkleşmek kalmıştır. Asıl kitlelerin kimliğini yansıtan ve devleti sahiplenecek kesimler ya ihmal edilmiş ya da onların yaşam tarzına ciddi kısıtlamalar getirilmiştir. Devlet ve din ilişkilerinden doğan sağlıklı ilişki toplumda uzun süre ciddi rahatsızlığa neden olmuş ve ülke iç sorunlarıyla boğuşmaktan dış sorunlara zaman ayıramamış ve büyük dış sorunlar ihmal edilmiştir. Bu durum da Batılı sömürü devletlerin işine gelmiştir.

H: Ziya Gökalp'in toplumu ele alış biçimini nasıl yorumlarsınız?

M: Gökalp hedefine koyduğu ideal devlete, ideal halktan ve ideal insandan hareketle ulaşmak isteyen kendi içinde belli tutarlılığı olan aynı zamanda bir ideologdur. Tüm ideoloji fikir insanlarında olduğu gibi, toplumu ve ferdi kendi haline bırakmazlar. Geldiğimiz noktaya bakıldığında ideal insan kimdir sorusuna "ideolojik insandır" anlayışı hâkim olmuştur. Hukuk, eğitim, siyaset, din, kültür ve sanat, aile gibi tüm toplumsal yapılarda ideolojik devleti görürüz. Bu yüzden topluma rağmen Türkiye devleti başından beri ideolojik bir devlet olarak kurgulanmış, bu ideoloji resmi ve gayri resmi alanda uygulanmıştır. Bu durum toplumda ciddi bölünmelere, karşıtlıklara neden olmuş, özellikle 1980 öncesi dönemde bu ideolojik toplum zirve yapmış ve sokak çatışmalarına gidecek kadar toplumu kamplara ayırmıştır. Türkiye olarak ideolojik devlet ve toplum oluşturma anlamında Fransız Devriminin en başarılı bir şekilde uygulandığı nadir ülkelerden biriyiz. Tatbiki her devlet ve toplumun belli ideoloji ya da siyaseti

vardır. Bazı devletler bu ideal ve enerjilerini üretimi merkeze koyarak yapmışlardır. Üreten birey ve toplum idealinden hareketle toplumsal bütünleşmeyi sağlamışlardır.

Muasırlaşma sürecinde İngiliz ve Amerikan usulü üretim eksenli din, devlet ve toplum ilişkisi ve politikası sürdürülseydi bile toplumda bu kadar gerginlik olmayabilir miydi? Açık yüreklilikle bunu tartışmak lazım. İlk zamanlardan günümüze kadar halen etkilerini gördüğümüz Türkiye’inde başlangıçta atılan yanlış dikiş “ideal insan üreten insan değil ideolojik insandır” anlayışıdır. Osmanlıdan Cumhuriyete geçişin en dramatik ve pek de sağlıklı olmayan ülküsü bu olmuştur. Dolayısıyla başta Gökalp olmak üzere genelde aydınlarımız, tinsel, ideolojik, politik alandan giderek toplumu dönüştürmeye çalışmışlardır. Ekonomiden hareketle üretim merkezli toplumsal değişimin çok zayıf bir hedef olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

H: Türk sosyoloji camiası üzerinde Ziya Gökalp’in temsil ettiği görüşlerin ne ölçüde güçlü olduğunu düşünüyorsunuz?

M: Türk sosyoloji camiası ilk dönemlerde Fransız sosyolojisinden, ikinci Dünya Savaşı sonrası ve 1950’li yıllarda Alman sosyolojisinden, 1960 sonrası dönemde ise Marksist ve özellikle 1980 sonrası dönemde ise Amerikan sosyolojisinden etkilenmiştir. Bu etkilenmelerin nedenlerine bakıldığında Türkiye’nin ve Dünyadaki gelişmeler ve uygulanan politikaların etkili olduğu görülecektir. Gökalp’i besleyen Fransız pozitivist ekol, başlangıçta Türkiye’de sadece sosyolojinin değil, devletin de tercih ettiği bir yönetim anlayışı ve devlet politikası haline gelmiştir. Çağdaşlaşmanın o dönemde örnek alınacak iki öncü devleti ve devrimi vardı. O zamanki yönetimler rejimler bunlardan birinden birini tercih ettiler. Bu bağlamda Türkiye’nin Ulus devletin kuruluşunda İngiliz ekolüne karşı Fransa ekolünün model olarak alınmasının ciddi sonuçları olmuştur. Çünkü 18. yüzyılda modernleşmeyi başlatan iki devrim vardı. Birincisi 1725’li yıllarda gerçekleşen İngiliz Sanayi Devrimi, diğeri de ideolojilerin doğduğu ve neşvünema bulduğu 1789’daki Fransız Devrimidir. Birisi *üretim devrimi* diğeri ise *ideoloji devrimidir*. Bu yüzden yukarıda da dile getirdiğimiz gibi Türkiye muasırlaşmasında üretim toplumu oluşturmada ziyade ideoloji toplumu hedeflenmiş ve Türkiye’de ideoloji toplumu inşa edilmiştir. Onun içindir ki yakın dönem-

lere kadar Türkiye’de modernleşme değil batılılaşma yaşanmıştır. Üretimin sınırlı olduğu, dünya ile rekabet edecek üretim ekonomisi olmadan modernleşmeden tam olarak söz edilemez. Bu nedenle Gökalp’in muasırlaşma hedefi, kültürel olarak gerçekleşmiş ama bilim, teknoloji, modern üretim ve rekabet edecek güçte ülke ekonomisinin gelişmesi ancak 21. yüzyıla taşınmış ve geciktirilmiştir. Gökalp’in fikirleri, otomatik devlet yönetimi döneminde biraz da farklı uygulamalarla hâkim olmuş ve devlet eliyle aydınlanma ve dönüşüm devletin temel ilkesi haline getirilmiştir.

Gökalp’le ilgili farklı çevrelerin tutumları hakkında da bazı değerlendirmelerde bulunmak istiyorum. Marksist sosyologlar Gökalp’e karşı aşırı mesafe koymuşlar ve bu da zıddı karşı koymayı doğurmuştur. Gökalp çizgisindeki sosyologların bir kısmı da savunmacı ve ideolojik söylemleri nedeniyle etkileri sınırlı olmuştur. Bize göre ideolojik rekabetin hatta çatışmanın ötesinde Gökalp’in daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. İdeolojik kamplaşmanın dışındaki Gökalp’i anlama yönünde Ziya Gökalp’in doğumunun 100. yılında muhafazakâr çevre ideolojik çizgiyi aşarak önemli programlar gerçekleştirmişler ve yayınlar yapmışlardır. Bu tür programların benzerini sosyalist ve Marksist çizgideki sosyoloji camiasında pek göremedik.

Gökalp’in zamanındaki Türk toplumu küresel ve bölgesel gelişmelerden hareketle çok değişmiş, artık tek tip ulus devlet anlayışı kabına sığmamaktadır. Farklı ulus devlet tipleri de mevcuttur. Bölgedeki ve dünyadaki gelişmeleri de yönetebilecek bir devlet paradigmasına ihtiyaç vardır. Yerel, bölgesel ve küresel ölçekteki değişimleri okuyup ona göre entelektüel fikir ve stratejilerin geliştirilmesi için özelde sosyologlara genel olarak ise sosyal bilimcilere ciddi sorumluluklar düşmektedir.